

Послугуючись термінологією Н. Зборовської, можна твердити, що І. Тобілевич прагне сформувати і реалізувати у своїй драматургії “батьківський національний код”, що “втілює духовну мужність і її критичне відношення до несвідомого та різноманітних перверсій, пов’язаних із неподоланою інстинктивною спадщиною” [1, с. 30]. Його драми “Мартин Боруля”, “Сто тисяч”, “Хазяїн” стають вершинними в подоланні психотравми нереалізованої елітарності не тільки в особистому варіанті, а й у межах нації. Реалізм як естетична домінанта його творчості була виявом цього “батьківського коду”. Психологізм – засобом аналітичного дослідження і психодіагностики особистих (родових) і національних комплексів. Виявлення їх – це шлях до усвідомлення і переборення, наслідком чого має бути формування нового формату національної самосвідомості, адже “утворення психічної інстанції ідеалу-Я (Над-Я) означає у психоаналізі народження феномену мужності” [1, с. 27]. Саме це й стало творчим завданням І. Тобілевича – драматурга, котрого недаремно найменовано “батьком” українського театру. Окрім того, в межах художньої площини вирішувалися й особисті конфлікти (долався комплекс меншовартості та другорядності, уполіженої елітарності). Сучасники підкреслювали фізичні та психологічні *ознаки мужності* в поставі, характері й у моделі соціальної поведінки драматурга. Так, П. Саксаганський говорив про брата як про “атлета” і “богатиря”, “найсильнішого в родині”, дружина Софія підкреслювала його “батьківську мудрість”, “щире сердечність до дітей”, вона хилилась до нього, як “покривджена дитина до батька”, тощо.

Тож дослідження значення й ролі родової психотравми І. Тобілевича дає можливість під новим кутом зору подивитися на психопоетикальні складові манери драматурга, визначити компенсаційний характер його таланту, дати психоаналітичне роз’яснення витоків і стимулів творчого обдарування митця, пояснити з позиції екзистенційної психології трагікомічність як характерну ознаку його художнього мислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зборовська Н. Код української літератури : Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія / Н. Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 504 с.
2. Калинин И. Психологический кризис с точки зрения личностного смысла / И. Калинин // Антикризисное поведение : сущность, проблемы, тенденции / под общ. ред. Н. Калининой, М. Лукьяновой. – Ульяновск : ИПК ПРО, 2000. – С. 11–24.
3. Куценко Л. Народу самостійні діти / Л. Куценко. – Кіровоград : Спадщина, 2005. – 119 с.
4. Панченко В. «Він був одним із батьків українського театру...» / В. Панченко // Театр як доля. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). – Кіровоград : Імекс – ЛТД, 2012. – С. 309–329.
5. Пільгук І. Іван Карпенко-Карий (Тобілевич) / І. Пільгук. – К. : Молодь, 1976. – 294 с.
6. Саксаганський Панас. Із мемуарів «По шляху життя» / П. Саксаганський // Спогади про Івана Карпенка-Карого. – К. : Мистецтво, 1987. – С. 25–43.
7. Тобілевич М. Спомини про І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого) // Спогади про Івана Карпенка-Карого / М. Тобілевич. – К. : Мистецтво, 1987. – С. 19–25.
8. Тобілевич С. Із мемуарів «Мої стежки і зустрічі» / Софія Тобілевич // Спогади про Івана Карпенка-Карого. – К. : Мистецтво, 1987. – С. 50–155.
9. Фройд З. Поет і фантазування // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М.Зубрицької / Зигмунд Фройд. – Львів : Літопис, 1996. – С. 83–91.

УДК 821.161.2-311.6 Міщенко/7.08

ФОЛЬКЛОР У РОМАНІ «СІВЕРЯНИ» ДМИТРА МІЩЕНКА

Мізинкіна О.О., к. філол. н.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У статті доводиться думка про посилення відчуття реконструйованої письменником давноминулої епохи шляхом залучення фольклорних текстів. Розглядаються прийоми вмонтування та функції приказок і прислів’їв, легенд, пісень, молитв, що наявні в романі “Сіверяни” Дмитра Міщенка.

Ключові слова: роман, текст, прислів’я, паремія, легенда, пісня, молитва.

Мизинкина Е.А. ФОЛЬКЛОР В РОМАНЕ “СЕВЕРЯНЕ” ДМИТРИЯ МИЩЕНКО / Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова, Украина

В статье обосновывается мысль об усилении ощущения реконструированной писателем давно минувшей эпохи путем введения фольклорных текстов. Рассматриваются приемы вмонтирования и функции пословиц и поговорок, легенд, песен, молитв, которые присутствуют в романе “Северяне” Дмитрия Мищенко.

Ключевые слова: роман, текст, пословица, паремия, легенда, песня, молитва.

Mizinkina O.O. FOLKLORE IN DMYTRO MISHCHENKO'S NOVEL “NORTHERNERS” / Odessa I.I. Mechnikov National University, Ukraine

The article contains the idea of strengthening of the sense of the reconstructed by writer ancient era by introduction of folklore texts. We consider the cut-in techniques and features of sayings and proverbs, legends, songs, prayers that are available in the novel “Northerners” by Dmytro Mishchenko.

Key words: romance, text, proverb, paroemia, legend, song, prayer.

Від часу появи і до сьогодні історичний роман “Сіверяни” Дмитра Мищенко перебуває в полі зору відгуків критиків та дослідницьких практик літературознавців. Уже на початку XXI ст. І. Домалега [1], В. Зеленська [2], М. Медуниця [5], А. Шпиталь [11] звернули увагу на відбитий у творі міфологізм світогляду слов'ян; на особливості проблематики; складнощі написання твору; жанрову своєрідність (“поетична поема в прозі”) – саме ті принципові моменти, без яких не обійтися, аналізуючи історичний роман, у якому йдеться про події IX ст.

“Сіверяни” є перш за все авторською інтерпретацією широко поширеної на Чернігівщині легенди. Одним із способів оживлення історії письменник обрав залучення до тексту фольклорних жанрів, змалювання звичаїв та обрядів різних народів. Мета нашого дослідження – простежити механізми функціонування фольклорних текстів у художньому світі роману Дмитра Мищенко.

З-поміж жанрового багатоманіття усної народної творчості письменник обрав і майстерно вплив у тканину роману прислів'я та приказки, легенди, пісні, молитви. Виходячи з концепції Юрія Лотмана про “текст у тексті”, цікаво дослідити їх взаємодію і взаємопроникнення. Тим більше, що “механізм роботи тексту передбачає якесь уведення у нього чогось іззовні. Чи буде це “ззовні” – інший текст чи читач (який теж “інший текст”), чи культурний контекст, він потрібний для того, щоб потенційна можливість генерування нових змістів, що полягає в іманентній структурі тексту, перетворилась у реальність” [4, с. 585].

Найбільше в тексті роману “Сіверяни” одного з найменших за обсягом жанрових різновидів – приказок і прислів'їв. Із перших розділів читач знайомиться з князем Чорним, у думках якого на першому плані зовнішньополітичне становище Сіверянщини, залежної від хозар: “Але якби лише данина, а то й підлеглості вже вимагає каганат. Діди пустили свиню за стіл, то вона й ноги на стіл (тут і далі – курсив наш – О. О.): в Тмуророкані, у славній Білій Вежі стоять тепер хозарські залоги. А це ж були сіверянські володіння, надійні остроги на торгових путях” [6, с. 8].

Образно характеризуючи загрозливу для сіверян ситуацію, князь звертається до старійшин: “Та біда не одна ходить, а з дітками, – говорив Чорний, відчувши, що він заволодів увагою радних. – Хозарський каган, що двісті літ брав із нас данину і зобов'язувався оберігати народ і землю Сіверянську від вторгнення чужинців, нині не тільки не виконує повинностей своїх перед Сіверянщиною, – сам готується піти на нас походом ратним” [6, с. 100]. В обох випадках прислів'я стають надійним способом осмислення героєм складної ситуації, у якій опинилася Сіверянщина.

Найчастіше паремії звучать у романі в діалогах головних героїв. “– Шила в мішку не втаїш” [6, с. 159], – промовляє до Всеволода Княжна на доказ обізнаності в його справах. У розмові між київським і сіверським князями Чорний висловлює свою думку щодо об'єднання племен проти хозарів за допомогою прислів'я “В гурті і батька легше бити” [6, с. 175].

Прикметним є те, що тричі в романі варіюється одна й та ж паремія. Так, насамкінець повчальної розмови батько звертається до сина: “– Купальські дні? Біля Чернігова? – він помовчав, вражений, певне, догадкою, і, не стримавшись, вигукнув на всю оселю:

– Ти хочеш все ж летіти на вогонь?

– На світло, тату, – спокійно, але твердо відповів Всеволод.

Вони немов би помінялися місцями: батько сидів перед сином розгублений, приголомшений його намірами, син – суворий, врівноважений і певний, що його ніхто вже не зіб'є із раз і назавжди обраної путі.

– Подумай, сину, – благає Осмомисл. – На долю батька зваж хоч трохи.

– О тату! – кривиться син. – Не мені ж вас вчить. В ділах цих розум ні до чого. Тут воля серця бере верх.

– Але ж вона – княжна. Ти йдеш на вірну згубу!

– Ну що ж, – замислюється Всеволод. – Нехай і так. *Заради світла, батьку, варто йти і на вогонь* [6, с. 22].

У діалозі відбито не тільки погляди хоч і рідних, але представників різних поколінь на зародження стосунків між конюшим і княжною. Автор показав народження думки і її вираження в словах, як і їх розвиток, які сконденсовуються до висновку-паремії. До того ж, народна мудрість виступає своєрідним прогнозом поведінки молодих людей, що фігурує у формі лейтмотиву. Не уникає долі опаленого вогнем кохання Осмомисла і його син; заради княжни Чорної і каган Хозарії Кирій починає війну.

У розділі XXIII Всеволод, міркуючи про наслідки своїх намірів щодо княжни, згадує завбачливе попередження батька: “*летів на світло, а впає обсмалений вогнем...* О так, це правда. Життя таке: і світить, і пече. Та й як пече, як боляче пече! Кричати хочеться. Але й спинить порив серця теж несила, від світла теж несила відректись! Бо він людина єсть. Бо він, можливо, тому тільки й живе на світі, що вірить у світло, що прагне світла!” [6, с. 112]. Потік свідомості героя красномовно передає логіку характеру Всеволода, який поняття “летіти на світло” у сенсі любові переакцентує на самоствердження. Вислів набуває нового значення – прагнути кращого, вірити в майбутнє.

Використана паремія й у діалозі батька з сином: “Передумав я, Всеволоде. Діла наші так склалися, що інакше не можна, треба погоджуватись. Ти правду кавав тоді: *заради світла варто йти і на вогонь*. Йти, а не ждати, поки вогонь той сам вийде з тобою на самотинку...” [6, с. 121]. Синова відвага переконала у правомірності його намірів батька. Тому Осмомисл шукає виправдання своєї бездіяльності: “А я ждав. Двадцять літ ждав! Спочатку через те, що ти малий був, а потім і сам не знаю чому. Забувся на старість, що *під лежачий камінь вода не тече...*” [6, с. 121]. Осмомисл у ході розмислів доходить висновку, вираженого в паремії, що характеризує його життєву позицію.

Привертають увагу кілька розділів роману “Сіверяни”, що номіновані за допомогою паремій. “Згущення мислі” розгортається, як правило, на декількох сторінках роману.

“*На Бога надійся, а розум май*” – так названо VIII розділ “Сіверян” не випадково: суть паремії розкривається наприкінці його. Унаслідок роздумів княжни Чорної про своє складне становище (безсилість батька перед намірами хозарів засватати дівчину) зроблено висновок: “Треба, мабуть, самій думати про себе, треба тікати звідси! Недарма кажуть: *на Бога надійся, а розум май*” [6, с. 42].

У такому ж ключі виконана “заголовкова модель” XXI розділу – “*На ловця і звір іде*” [6, с. 103]. Це була традиційна фраза під час сватання; коли досвічений мисливець легко впольовував здобич. У романі “Сіверяни” паремія набуває нового семантичного відтінку. Йдеться про те, що хозарин “Амбал ніж не міг довідатися, про що йшла мова на раді начальних мужів”. Та коли до нього у винницю зайшли два нетверезі митники, які й розповіли про мету зібрання, – ситуація стала зрозумілою. Отже, можливість легко віднайти необхідну інформацію романіст передав через приказку “*на ловця і звір іде*”.

Бестиарну тему продовжила і паремія “*Сокіл не дає гнізда свого в обиду*” [6, с. 167], яка є заголовком XXXIII розділу роману. Оповідається про січ сіверян та хозарів на Ратному полі. В образі сокола постає князь Чорний, який, незважаючи на поранення, не покидає поле бою та прагне оборонити Чернігів. У найскрутніший момент битви, дізнавшись про смерть княжни, один з воїнів закликає: “*Смерть за смерть і кров за кров!*” [6, с. 170]. Вислів є класичним прикладом таліону, характерного для найдавніших правових норм життя суспільства у Вавилоні (закони Хаммурапі), Персії, Єгипті, в Афінах, Римі, а також Київській Русі (договір Олега з греками, договір кн. Ігоря з греками, ”Руська Правда”). Суть прокляття полягає в невідворотності помсти за заподіяний злочин, причому міра покарання має бути адекватною злочинів. Вкладаючи в уста героя роману такий вислів, автор “Сіверян” ще раз підкреслив вірогідність відтвореного і, отже, обґрунтував свою гіпотезу розвитку подій, що відомі з легенди про Чернігів.

У текст роману “вмонтовано” ще й легенду про любов, як заявлено в назві розділу XIII. Всеволод оповідає Чорній історію нещасливого кохання лебедиці Горислави і молодця Олексича. Стосунки героїв легенди проектується на відносини княжни і сина конюшого. І в легенді, і в романі закоханий герой втрачає свою кохану в обставинах, які не залежали від нього. Чорна порівнюється з гордою і красивою лебедицею, бо, змальовуючи образ княжни, автор часто апелює до птаха. Невипадково дія роману розпочинається з поїздки княжни до Лебединого озера та убивства лебедиці. “Ти зараз мов дівча-лебедиця: така вродлива, що сказати годі” [6, с. 96], – характеризує княжну її нянька. Хизуючись перед батьком подарунками хозарів, дівчина вирішує: “Та я не стрілятиму з цього лука, а надто в лебедів. Золота стріла любов повинна нести, а не смерть” [6, с. 16]. Звичай лебедів розбиватися на смерть у випадку загибелі одного з пари пояснює Всеволоду батько: “Вірні вони в любові своїй лебединій. Вмирає одне – вмирає й друге. Лебеді ж не мають собі рівних серед птахів. Вони, як бачиш, прекрасні. А все прекрасне вмирає гордо” [6, с. 18], (як і розбивається на смерть нескорена княжна наприкінці роману).

Пророчою видається й змальована в романі сцена обряду стрибання через вогонь у день Купала. “Ми не витримали проби вогню” [6, с. 26], – звертається до Чорної Всеволод після того, як їх руки розімкнулися над багаттям. Далі в романі вогонь як символ кохання повторюється в уже аналізованій паремії. Ще одна промовиста деталь – поїздка молодих людей до Лебединого озера – завершилася несподівано. Красномовно

називається розділ XXXIV (“Як лебідь без лебедиці”) роману, у якому витязь Всеволод слідує звичаю лебединої вірності: “Я люблю Чорну. Я хочу вмерти разом з нею, бути слугою їй у затишнім Вираї” [6, с. 178].

Ліричний струмись роману підтримується піснями.

*Купайло, Купайло!
Де ти зимувало?»
«Зимувало в лісі,
Ночувало в стрісі,
Зимувало в пір'єчку,
Літувало в зіллечку».
«Купайло, Купайло! [6, с. 22].*

Звучить у змалюваному розгортанні свята на честь Купала. Автор роману наголосив на архаїчності пісні, що виражено і в її діалогічній формі: “голосно співали давно вже не співаної пісні”.

У детально відтвореній наступній частині обряду, водячи хороводи довкола вильця, дівчата співають:

*Кругом Мареноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде.
Стороною та на мою розоньку червону.
Ой на морі хвиля, при долині роса,
Стороною дощик іде.
Стороною та на мій барвіночок зелений.
Кругом Мареноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде.
Стороною та на мій листочок буйненький.
Ой на морі хвиля, при долині роса,
Стороною дощик іде.
Стороною на мої василечки низенькі [6, с. 23].*

Уведення пісні на побутову тему актуалізує в художньому дискурсі проблеми тогочасного суспільства. Поетично змалювані образи квітів не лише доносять до наших днів розмаїття флори, а й демонструють походження пісні. Зокрема Степан Килимник переконаний, що “купальські пісні дуже стародавні, виникли у ранній період родового побуту, близькі до гаївкових, Кострубоньків та грецьких Адоніїв” [3, с. 459]. Серед первісних тем купальських пісень етнограф назвав і “окрему величну тему – культ квітів”. Отже, аналізовані пісні цілком органічно й аргументовано вплетені Д. Міщенком у канву історичного роману; підтверджують реалістичність зображених подій.

Ще одним текстом оказіонально-обрядового спрямування є молитва. Під час негоди Осмомисл “молиться перед земним Вогнем, щоб той вблагав Вогонь небесний...”

*Боже, Дажбоже, врятуй нас від гніву,
Ти дав нам вогонь свій – не дай йому згинуть .
Життя дарував на землі цій для люду,
Будь же, наш Боже, із нами усюди!
Не покидай нас у горі й розпуці,
Змилуйся, Боже, – ми твої внуці! ” [6, с. 17].*

Невипадково конюший звертається до Дажбога, адже він був широковідомий, за переконанням Бориса Рибаківа, саме у східних слов'ян, як “Сонце – син Сварога. Стародавнє божество Природи, сонячності, “білого світла”, той, хто дає блага (deus dator)” [7, с. 444]. Перші рядки молитви-прохання красномовно свідчать про альянз на Прометей. За відомим грецьким міфом, Прометей украв на Олімпі і приніс людям вогонь, який забезпечив їхнє виживання. Увесь текст молитви, власне, містить ідентичну історію. До того ж, варто зазначити, що “незважаючи на різні історичні шляхи слов'янства і грецького світу між ними не було непрохідної прірви” [8], завдяки торгівлі. В останньому рядку молитви вбачаємо посилання на аналогічне твердження з відомої пам'ятки (“Слово о полку Ігоревім”), автор якого називає русичів внуками Дажьбога (“сѣяшеться и растяшеть уособицами, погибашеть жизнь Дажьбожа внука”, “Въстала Обида въ силахъ Дажьбожа внука” [9, с. 42]). Побутування (звертання в молитві як до спасителя) язичницького бога в системі давньоруського світосприйняття підкреслює вірогідність подій роману.

Отже, субтексти фольклору в тексті історичного роману Д. Міщенка активно працюють на художнє відтворення картин життя часів Київської Русі; розвиток сюжету; доповнення та увиразнення головних персонажів.

Читач стає свідком не лише влучного застосування прислів'їв, але й процесу їх виникнення. Неодноразово в "Сіверянах" малі жанри набувають нового змістового наповнення.

Аналіз показав, що паремії письменник "вмонтує" в текст шляхом міркувань головних героїв, як спосіб переконання в правомірності намірів, підтвердження своїх думок, у діалогах, номінації розділів. Більша частина прислів'їв, які одразу мають пояснення, вкладає в уста героїв. У випадках називання розділів зміст паремії розкриває відповідний текст.

Прислів'я-заголовки виконують афористично-резюмуючу функцію, оскільки акумулюють у собі основну проблему, що порушується в розділі. Такі паремії стають своєрідним кодом до відповідних розділів роману і водночас зацікавлюють, інтригують читача своєю змістовністю.

Легенда про княжну Чорну стала загальною основою для роману "Сіверяни". Ще одна легенда в структурі роману прогнозує/породжує тотожність розвитку подій між молодими парами (Горислави і Олексича та Чорної і Всеволода). Простежується однотипний ланцюжок пригод (закоханість героя, його випробування, досягнення взаємопорозуміння між юнаком і дівчиною, несподівана трагічна втрата коханої) в означених творах. Це вказує на зв'язок роману з народнопоетичним началом.

Моделюванню історичної дійсності в романі сприяють обрядові пісні, що вкладає в уста дівчат-героїнь роману. Вони посилюють експресивність роману, виконують функцію музичного супроводу, озвучуючи та повнокровно відтворюючи ритуал святкування Купала, одного з центральних та найдавніших культів анімістичного світогляду в суспільстві дохристиянської Русі.

Створена письменником язичницька молитва позначена інтертекстуальністю. Виходячи зі змісту молитви, висуваємо гіпотезу про тотожність функціонального призначення героїв грецької (Прометей) та слов'янської (Дажбог) міфології. Прозоре посилання на аналогічні рядки з історичної пам'ятки XII ст. про Дажбога додає реалістичності подіям, зображеним у романі.

Стаття є етапом у подальшому вивченні проблеми "текст у тексті", зокрема специфіки адаптації, інтерпретації, функціонування фольклорних текстів у художньому світі історичних романів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Домалега І. Міфологізм світогляду слов'ян у романі Дмитра Міщенка "Сіверяни" / І. Домалега // Рідна школа. – 2005. – № 7. – С. 21–23.
2. Зеленська В. Осмислення проблеми єдності східнослов'янських племен як провідної ідеї в романі Д. Міщенка "Сіверяни" / В. Зеленська // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Ужгород : Говерла, 2011. – Вип. 16. – С. 110–113.
3. Килимник Ст. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : у 3 кн., 6 т. / Степан Килимник. – Факс. вид. – К. : АТ "Обереги", 1994. – Кн. II, т. 3 : (Весняний цикл); т. 4 : (Літній цикл). – 1994. – 528 с.
4. Лотман Ю. Текст у тексті / Ю. Лотман // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. Марії Зубрицької. – Львів : Літопис, 2001. – С. 581–595.
5. Медуніца М. Перевали життя і творчості / М. Медуніца // Рідна школа. – 2001. – № 11. – С. 78–79.
6. Міщенко Д. Сіверяни : роман / Д. Міщенко. Останній похід короля : історичний роман-хроніка / І. Корбач. – К. : Український Центр духовної культури, 1999. – 392 с. – (Укр. історичний роман).
7. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 783 с.
8. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – [Електронний ресурс] / Б.А. Рыбаков. – Режим доступу : <http://www.bibliotekar.ru>.
9. Слово о полку Игоревім : [передм. та прим. Л. Махновця й О. Мишанича]. – К. : Веселка, 2008. – 134 с.
10. Шпиталь А. Ратай божого поля / А. Шпиталь // Київ. – 2002. – № 3. – С. 165–167.